

DOPIS č. 19 (40)

Praha, 14. prosince 1978

Vážený a milý příteli,

vyslovuješ své vážné pochybnosti – a mám dojem, že zcela ve shodě s logikou – o tom, zda ponechávám vůbec nějakou cestu otevřenou, když uvažuji o perspektivách naší společnosti. Na jedné straně nevěřím ani na tlaky vnější, ani na tlaky vnitřní, pokud jde o „vyprovokování smysluplného vývoje“; obojí druh tlaků vede jen k tužším represím uvnitř. Nevěřím na možnost vymknutí ze sevřenosti jednotlivé země celým blokem (tj. vymknutí ze sféry mocenské kontroly Sovětského svazu), ale na druhé straně mám pochybnosti, zda na optimální celoblokový vývoj není už pozdě. Mám za to, že vnitřní situace i mezinárodní postavení bloku se trvale zhoršuje a že tak obrovský masiv, obávající se navíc každé změny, už asi nebude schopen reagovat jinak než zmnožením represí; na konci však stejně vidím pouze katastrofu a nikoliv vysvobození. Distanuji se od naivního očekávání možností podstatnějších reforem, ale počítám s vytvořením reformních skupin nebo celých proudů v samotném rámci etablované mocenské vrstvy jako s jedinou reálnou eventualitou – a ta se bude týkat zase jenom menšiny. (Tolik citáty či parafráze z Dialogů č. 5). V předcházejícím dopise zdůrazňuji prý „ostře vymezený nepřekročitelný rámeček“ všech „místních vylepšení“, nicméně připouštím, že i tento rámeček se mění, byť velmi pomalu. Doporučuji orientaci na jisté formy koexistence, „usnadňující vnitřní proměnu blokového systému“, ale moc na tu vnitřní proměnu také nevěřím, zejména na to, že bude realizována včas. Tak co tedy zbývá? Co vůbec můžeme a máme dělat? S čím vůbec smíme počítat? Nevyplývá z toho všeho zcela nezbytně jen resignace? Jistě, já k ní neradím, ba naopak; ale nevybere si z mých výkladů každý pro sebe spíš tu resignaci než nějakou resistenci?

Neříkám po prvé, že nejsem politik a že ode mne nelze očekávat čistokrevnou politickou (politologickou) argumentaci. Doufám však, že právě v daném případě mohu prokázat, že tam, kde politik a politolog narážejí na meze, může filosof ukázat jak cestu, vedoucí dál, tak způsob, jak se na ni dostat a jak po ní vykročit kupředu. (Ostatně nejde vlastně o mimořádnou schopnost filosofa, nýbrž spíše o metodickou a myšlenkovou omezenost politického a politologického uvažování). Ta cesta ovšem nemusí být mocensko-politickým řešením; tj. nemusí vyhovovat politickým a politologickým předpokladům, čili omezovat se na jejich rámeček. Důležité je, aby to bylo řešení reálné, tj. reálně možné, realizovatelné. Filosofové leckdy doporučovali řešení, která měla utopický charakter – jestliže utopičnost chápeme jako neuskutečnitelnost. Ovšem i takové „řešení“ může mít někdy inspirující charakter. Přesto není mým cílem vytvořit jakýsi model, který by jen inspiroval, ale ukázat na cestu, která má skutečně dějinné šance.

Každá nová situace, každá nová dějinná skutečnost představuje pro lidstvo (nebo pro jeho část, pro jistou společnost apod.) jakousi výzvu, na kterou je třeba nějak odpovědět. Stane se, že lidé tuto výzvu vůbec neuznamenají, že ji vůbec nezaslechnou; může se však také stát, že alespoň někteří ji uslyší, že jí porozumí, že se jim podaří ji zformulovat a sdělit ostatním, ale že se nenajde nikdo, kdo by dovedl objevit adekvátní

odpověď. Taková výzva představuje tedy jakousi příležitost, obvykle neopakovatelnou; když zůstane nevyslyšena nebo když na ni lidé nedovedou přiměřeně odpovědět, je taková příležitost ztracena – buď navždy nebo alespoň na dlouhý čas. To, co se jeví jako prostá odpověď, není nikdy tou pravou odpovědí, nýbrž jenom pouhým přizpůsobením. Skutečná odpověď je pokaždé náročná a je postavena na jakémsi „vynálezu“, na vykročení nepravděpodobným směrem, zkrátka na něčem novém. Již sám původ člověka, jeho fylogeneze, je spjat s celou řadou takových nepravděpodobných a překvapivých reakcí na nové podmínky a situace. Jedním z nejznámějších případů je vydělení primátů z kruhu ostatních opic a potom vydělení opočlověka z kruhu primátů. Některé opice reagovaly na nedostatek potravy a životního prostoru v důsledku přemnožení opuštěním života na stromech a vydaly se do dosud nezalesněných rovin, klimaticky příznivých v důsledku ústupu ledovců. Znamenalo to značné změny ve způsobu života i obživy. Když přišla nová doba ledová, reagovaly na to některé z těchto opic-průzkumníků nového způsobu života prostým návratem ke starému způsobu života a do starých životních prostorů; naproti tomu jiné zůstaly přes nepříznivé klima, orientovaly se na nové způsoby obživy (např. na úpravu potravin ohněm), na nové způsoby obrany proti chladu (bydlení v jeskyních, užívání zvířecích koží jako pokrývek těla apod.) atd. atd. Americký historik Arnold Toynbee analyzuje každou rozhodující situaci v dějinách lidstva tak, že usiluje vyhmátnout podstatu výzvy (challenge), na niž se lidem buď podařilo nebo nepodařilo dát příslušnou odpověď (response). Domnívám se, že přinejmenším heuristicky má tato metoda svou značnou cenu a že je vhodné ji uplatnit i v našem případě.

Máme-li uslyšet v dané situaci a z dané situace výzvu, pak musíme věnovat náležitou pozornost její povaze a jejímu rozložení, její struktuře. Politik, který se pokouší zastříť nebo relativizovat bezvýhodnou povahu existujícího stavu věcí (tj. bezvýhodnost z hlediska všeho, co je dosud známo, nebo z hlediska prostředků, o nichž se ví), se musí uchýlovat ke lži nebo pololži – a v podstatě doufá v nějaký zázrak, anebo jen chce oddálit katastrofu a hodit ji na krk pozdějším generacím. Ale stejně jako lži a utajování v zájmu zachování statu quo jsou nebezpečné pověry, že stačí rozbít existující pořádky a vše se hned zlepší. Moderní společnost je příliš složitá, aby mohla s lehkým srdcem přežít prudké zvraty ve svých strukturách. V každém jednotlivém případě je nutno provést detailní analýzu daného stavu, promyslet různé typy eventuálních zásahů, posoudit jejich reálnost i efektivitu, zvážit následky a co nejpečlivěji promyslet optimální řešení situace, které potom vznikne. A právě v tomto ohledu se mi zdá, že v současné době nemůže žádný rozumný člověk pochybovat o následujících skutečnostech.

Především o tom, že až dosud selhaly všechny reformní snahy ze strany komunistů o nápravu některých vad socialistického systému, o kterých celkem není sporu. A selhaly nikoliv pouze z vnějších, ale také a především z vnitřních důvodů a příčin. Pokud bylo dosaženo omezených výsledků, pak to byla jen drobná vylepšení stavu, který vcelku nelze považovat v žádném směru za vyhovující. Za druhé: i kdyby se podařilo realizovat nějaký typ uvolnění a vyvázání z bloku (zatím se to nezdařilo kromě Jugoslávie, a to v prvních letech existence bloku – zatím nelze

posoudit, zda se to zdaří i dnes takovému Rumunsku), není to skutečné řešení, nýbrž jenom jistý drobný přesun v celku, který tu zůstává a který nadále hrozí strhnout s sebou i ty, kteří získali jakous takous distancí. Tak kupříkladu Jugoslávie se Sovětského svazu nejenom obává (v poslední době je možno často sledovat úvahy o tom, zda si uhájí své postavení po Titově smrti, zda nakonec přece jenom nespadne do bloku a do naprosté závislosti atd.), ale ve své existenci se o něj také opírá. Jugoslávie si nemůže ani dost dobře přát, aby Sovětský svaz byl oslaben nebo aby se dokonce rozpadl (leđa snad za zcela specifických okolností a v podmínkách, které by jeho funkci plně nahradily). Kromě toho i při své veškeré nezávislosti na bloku je vnitřní politika jugoslávského vedení neobyčejně závislá na existenci bloku; ještě více to můžeme pozorovat pochopitelně v Rumunsku, ale dokonce i ve Finsku, které by snad nejspíše bylo s to si udržet svou existenci a svůj statut, i kdyby nebylo jeho tak mocného východního souseda. Trvám na tom, že v podstatě není ani naším zájmem (a zájmem většiny našich sousedů a spojenců v rámci tábora), aby Sovětský svaz skončil v nějaké apokalyptické katastrofě, v nějakém kataklysmatu. Už proto ne, že bychom byli nevyhnutelně strženi neuvěřitelně mocným vírem s sebou. To však vůbec neznamená, že věřím na možnost vnitřní reformy. Byla by žádoucí; jsem nakloněn udělat pro tuto eventualitu vše, co je v mých silách. Možná, že nějakým „zázrakem“ k něčemu takovému nakonec přece jen dojde; nechci to kategoricky vylučovat. Ale všechno se zdá nasvědčovat, že to je eventualita zcela nepravděpodobná, a to nejenom pro okrajové země sovětské mocenské sféry za trvajících existence daného centrálního systému. Krach Chruščovovy – v některých ohledech velmi sympatické – nové politické linie je velmi výmluvný; sověšší vládcové nejsou dost mocní a dost svobodní, aby se mohli řídit rozumem a ostrým, ale pravdivým viděním skutečností. Pro národy je neskadné se odpoutat od minulosti, ale maximálně neskadné to je pro velmoci. Bez nejdůkladnější, dlouhodobé a úsilovné ideové práce není možná podstatnější změna v politickém kurzu velkého státu; a je prakticky nemožná tam, kde z podstaty věci taková dlouhá přesvědčovací kampaň není možná, protože se vymyká všem zvyklostem a byla by proto od samého počátku nesprávně interpretována.

Když tedy tvrdím, že nevěřím v reformovatelnost sovětského systému, není to proto, že si přeji jeho zkázu. A když trvám na tom, že je třeba ještě na dlouhou dobu s tímto systémem počítat jako s nepřekročitelným rámcem každé politické aktivity v kterékoliv zemi sovětského bloku, není to proto, abych doporučoval víru v možnost nějaké podstatnější reformy. – Zároveň však tu jsou další skutečnosti, o nichž soudný člověk nemůže pochybovat. Existuje tu sílící povědomí o nutnosti demokratických reforem, o posílení politických demokratických prvků v životě socialistických společností, o podstatné spjatosti demokracie a socialismu a o tom, že tzv. socialistická demokracie v sovětském pojetí je chybnou cestou, ba slepou uličkou, k níž došlo v důsledku opožděného, ale stále ještě příliš silného vlivu politické anomálie, již bylo v evropském politickém životě ruské samoděržaví. A dále, že to není jenom věc sílícího společenského povědomí, ale také záležitost aktivních občanských skupin, které se o to chtějí pokoušet. Okolnosti, které jsem uváděl prve, způsobují, že jejich řady nesílí tak rychle, jak by bylo jinak samozřejmé. Většina občanů má dojem,

že podobné aktivity postrádají nějakou reálnou perspektivu. Proti tomu se dostávají skupiny aktivních demokratů do pokušení prostě trvat na svém a na reálnou situaci nebrat ohled. Tím jen prohlubují svou relativní izolaci; a tuto svou vlastní situaci jsou pak tím spíš nakloněni sami sobě zastírat a podléhat jakési „ideologizaci“ svého zaměření s velmi neblahými důsledky. Stručně můžeme charakterizovat stav věcí asi tak: politický i sociální vývoj socialistických (rozumí se „reálně-socialistických“) společností produkuje stále víc občanů, nespokojených s daným systémem; v jejich řadách sílí vysloveně demokratické proudy. Objektivní mocensko-politická situace však neumožňuje, aby se demokraticky smýšlející občané mohli spojovat ve skutečné politické síly; v důsledku toho větší část demokratů své smýšlení tají a ve svých aktivitách se omezuje, zatímco menší část na sebe riziko veřejného vystoupení bere, ale je nakloněna podceňovat politickou skutečnost a posilovat se ve svém postoji iluzemi. (Ty iluze mohou mít velmi rozmanitý charakter; exkomunisté mohou čekat na příznivý obrat v důsledku personálních změn ve vedení nebo v důsledku generačního střídání; revolučně ladění socialisté mohou své naděje zavěsit na událostech, které uvedou do pohybu masy; liberální demokraté se mohou spoléhat na tlak buržoazně demokratických režimů, které si podržují technickou a ekonomickou superioritu; atd.). Každému, kdo se nad věcí důkladněji zamyslí, musí být jasno, že tím, co dosud zcela chybí, ale čeho je svrchovaně zapotřebí, je nové, lepší, dosavadními představami a předsudky méně zatížené vidění věcí, tj. nová perspektiva.

Poslední skutečnost, kterou zmíním (aniž bych pretendoval na nějaký úplný výčet – do toho je ještě velmi daleko), je rostoucí distance mezi předními kulturními tvůrci a vůbec pracovníky a mezi danými režimy. Společenská a politická situace, jak se postupně vyvinula v zemích „reálného socialismu“, je krajně nepříznivá takměř veškeré tvůrčí kulturní práci a kulturnímu životu; platí to stejnou měrou o umění výtvarném jako slovesném (v poslední době trochu méně o hudbě, ale pamatujeme si ještě doby, kdy to platilo plnou měrou i o ní), o divadle jako o filmu, o umělecké kritice i o vkusu veřejnosti, o filosofii stejně jako o humanitních vědeckých oborech, ba nezřídka i o přírodních vědách a technice atd. Kulturní fronta reagovala na tento vývoj v jednotlivých zemích velmi analogickým způsobem, totiž ustavením a postupným rozšiřováním oblastí kulturního života, které žijí po svém, nezávisle na všech oficiálních institucích a formách. A protože je z historie známo, že reakce kulturních tvůrců často velmi citlivě registrují nové možnosti i nové skutečnosti, které zprvu vypadají velmi nenápadně, je přinejmenším záhodno věnovat tomuto jevu náležitou pozornost. Neukazuje snad směrem, který se může ukázat jako schůdný a přímo žádoucí pro celou společnost?

Závěr, který se již jen z uvedeného výčtu skutečností nabízí, je po mém soudu dost přesvědčivý. Existuje, zdá se, možnost, jak se vyhnout katastrofě, i když mocensko-politické řešení nebude nalezeno. Nežádoucí a natrvalo neudržitelný systém se nemusí zhroutit v nějaké vnější nebo vnitřní konfrontaci, ale může – ač nereformovatelný – postupně ztrácet na důležitosti a poměrně nenápadně odcházet ze scény tím, že jej všichni lidé přestanou brát s poslední vážností – jak už to nějaký čas dělají právě kulturní tvůrci. To jistě neznamená, že se tento eventuální vývoj obejde bez

konfliktů, rozporů a konfrontací; skutečný zápas bude nepochybně zcela nezbytný. Ale v tomto zápase bude možno bojovat o drobné poziční výhody a bude možno docilovat jistých drobných ústupků z druhé strany bez nutnosti setrvání v onom klamu, že celková reforma je možná: bude to zápas nikoliv o novou politickou linii, nýbrž o plnost života v prostoru, kam každý mocensko politický zásah vstupuje jen nelegitimně a rušivě.

Mám dojem, že někteří lidé jsou příliš fascinováni maximální centralizací moci v totálním státě a že vidí každou příležitost dělat něco po svém v perspektivě využití takové aktivity k formování politické opozice. To není dobré ani pro přítomnou chvíli, ani pro budoucnost.

Slyšel jsem jednou jakousi hořkou prorockou persifláž, implikující kritiku české národní povahy: lid u nás povstane jako jeden muž, až přestanou pracovat pivovary. Proč si vlastně ani nejsilnější režim nemůže dovolit zrušit prodej alkoholu nebo tabáku? Proč selhala ve Spojených státech prohibiční politika? Stát není všemocný; ani tzv. totální stát nikoliv. Záleží na tom, co považují občané ve své většině za snesitelné a co už ne. A záleží ovšem také na tom, co stát považuje pro sebe za neškodné nebo alespoň snesitelné, a v čem naopak vidí pro sebe smrtelné nebezpečí. Každý stát – a totální stát zejména – zesiluje svůj tlak na společnost v dobách napětí a konfliktů. Proto všechny pokusy o vnitřní nebo vnější konfrontaci s režimem posilují nutně tendenci státu rozšiřovat svou kontrolu přes všechny meze. Má-li dojít k emancipaci, k „odluce“ kulturního (a ovšem také mravního a duchovního) života od mocenské politiky – a to je dějinná nezbytnost pro všechny země světa – pak k tomu může dojít pouze pozvolna a v situaci dlouhodobého omezení všech konfliktů vnitřních i vnějších na minimum. Každá větší konfrontace vývoj zpomaluje a zmíněnou „odluku“ oddaluje. Ale jedna podmínka musí být splněna: převážná většina občanů si musí vážít své duchovní, mravní a kulturní nezávislosti na politickém režimu alespoň tolik (a pokud možno i víc) jako svého konzumu, včetně konzumu piva a tabáku. To snad není přehnaný požadavek.

Hypertrofie státní kontroly nad společností je sice nejlépe viditelná v tzv. totálním státě, ale představuje tendenci všeobecnou. Podstata demokracie nespočívá v nějakém novém typu vlády, nýbrž v tom, že každé vládě jsou uloženy meze, přes které nesmí intervenovat do oblastí společenského a individuálního života, jež mají svou autonomii. I když život kultury není jednou takovou oblastí, je důležitý svou specifičností a citlivým reagováním na celkový stav společnosti. A proto je třeba přiznat mimořádný význam okolnosti, že se kultura ve svých nejlepších představitelích pokouší vymanit z kontroly oficiálních institucí (což ostatně není novinka; „reálný socialismus“ pouze donutil kulturu k volbě drastické abdikace na moderní prostředky komunikace v zájmu bytostné sebezáchovy). Tak ukazuje kultura směr, jež musí nastoupit společnost celá.

Tvůj
Ladislav Hejdánek